

УДК 32+17

*Соловей А. М.,
Штерн В. Ю.***ХАННА АРЕНДТ ПРО СПІВВІДНОШЕННЯ ПОЛІТИКИ І МОРАЛІ**

У статті аналізуються погляди та концепція видатного політичного філософа ХХ ст. Ханни Арендт щодо проблеми співвідношення політики і моралі, розкриваються суть, особливості та принципи дослідження Х. Арендт взаємодії політики і моралі. Питання про застосування принципів моралі в політиці і її можливості та межі набуває в творчості Х. Арендт характеру оцінки політичної дії з точки зору добра і зла.

Аналіз проблеми дозволив глибше зрозуміти причини, які обумовлюють перевагу в суспільстві добра або зла та їх вплив на формування відповідної політичної дійсності. У роботі висвітлюється розуміння Х. Арендт причин, що породжують зло, його сутність та основні риси, а також аналізуються визначальні характеристики добра та їх вплив на гуманізацію політичної діяльності.

У статті також досліджуються погляди Х. Арендт на проблему відповідальності в політиці, балансу між публічністю і приватністю в суспільно-політичному процесі. У зв'язку з цим розкривається зміст терміну публічності як центрального у житті кожної людини, що визначається такими поняттями, як прозорість, відкритість та чесність.

Ключові слова: політика, мораль, тоталітаризм, свобода, добро, зло.

Соловей А. Н., Штерн В. Ю. Ханна Арендт о соотношения политики и морали.

В статье анализируются взгляды и концепция выдающегося политического философа ХХ в. Ханны Арендт относительно проблемы соотношения политики и морали, раскрываются сущность, особенности и принципы исследования Х. Арендт взаимодействия политики и морали. Вопрос о применении принципов морали в политике, ее возможности и границы приобретает в творчестве Х. Арендт характер оценки политического действия с точки зрения добра и зла.

Анализ проблемы позволил глубже понять причины, которые обуславливают преимущество в обществе добра или зла и их влияние на формирование соответствующей политической действительности. В работе освещается понимание Х. Арендт причин, порождающих зло, его сущность и его основные черты, а также анализируются определяющие характеристики добра и их влияние на гуманизацию политической деятельности.

В статье также исследуются взгляды Х. Арендт на проблему ответственности в политике, баланса между публичностью и приватностью в общественно-политическом процессе. В связи с этим раскрывается содержание термина публичности как центрального в жизни каждого человека, что определяется такими понятиями, как прозрачность, открытость и честность.

Ключевые слова: политика, мораль, тоталитаризм, свобода, добро, зло.

Solovey A. M., Shtern V. Y. Hannah Arendt about the relationship between politics and morality.

The article analyses views and concepts on the problem of morality and politics relationships of the 20th century famous political philosopher Hannah Arendt. The article reveals the essence, peculiarities and principles of research of morality and politics relationships. In Arendt's view, the question of application of the principles of morality in politics, its possibilities and limits gains the character of an assessment of political action in terms of good and evil.

The analysis of problem helped the scientist to understand more deeply the reasons which stipulate the advantage of good or evil and their influence on the forming of the corresponding

political reality. Arendt's understanding of the reasons that generate evil, its essence and main features, its influence on the political activity's humanization is highlighted in the article.

The article also deals with the H. Arendt's views on the problem of responsibility in politics, balance between publicity and privacy in a social-political process. In this regard the content of the concept of publicity, as one of the most important in the life of every person, is disclosed as clear, open and honest. Arendt pays a lot of attention to two important moral principles, which can significantly improve political relationships. The article analyses such principles as the ability to forgive and keep the promises. Its characteristics allowed coming to the conclusion that the implementation of the above mentioned principles contributes to the approval of respect for people in political life, protects the society from the spontaneous processes, radicalism, and creates conditions for the political life's prediction.

The article deals with the position that H. Arendt found a new approach to the problem of politics and morality relationships setting the priorities neither to politics nor to morality. The scientist opened more difficult picture of reality. As a whole the important place of a subject of research for high-quality improvement of the political relations is emphasized.

Key words: politics, morality, totalitarianism, freedom, good, evil.

Важко уявити собі більш складні, суперечливі та потенційно конфліктні відносини в суспільному житті, ніж взаємодія політики і моралі. Слід відзначити, що на відміну від інших сфер суспільного життя мораль не матеріалізується в системі управління, інститутах влади. Вона об'єктивується в мові, існує в ідеалах та принципах, у почуттях та свідомості людини. Разом з тим, мораль охоплює сутність усіх складових суспільства, в тому числі феномени політики.

Серед багаточисельних суспільних відносин мораль займає одне з найбільш близьких до політики місць, і зв'язки їх особливо суперечливі. Політична практика дає підстави стверджувати, що мораль і політика відносно автономні, а це робить їх відносини несиметричними. Політика регулює і контролює життя суспільства, організовує спільне життя людей, у той час як мораль має подібні функції і одночасно покликана контролювати політику.

Мораль обмежує політику, свободу безконтрольної політичної дії, аморальних вчинків, тому політика і прагне звільнитись від моралі. Моральність – слабе місце політики і влади, звідси і спроби ухилитись від моралі і моральних оцінок. Таким чином, взаємодія політики і моралі виявляється складною і нестійкою, а сама проблема залишається традиційною темою філософських і політологічних досліджень.

З вищезазначеного випливає актуальність теми, яку ми розглядаємо. Науковий інтерес до проблеми обумовлений також тим, що співвідношення політики і моралі є по суті питанням адекватності критеріїв моралі, тобто способів оцінки дії з позицій існуючих в суспільстві норм у сфері політичної діяльності.

Важливий внесок у дослідження проблеми зробила видатний політичний філософ ХХ ст. Ханна Арендт. Її називають одним із найбільш продуктивних мислителів ХХ ст., а книги Х. Арендт використовуються в сучасних дослідженнях політики поряд з працями таких класиків політичної науки, як Т. Гобс, Дж. Лок, А. Токвіль, М. Вебер. І дійсно, внесок Х. Арендт у політичну науку важко недооцінити. Не відносячи себе ні до одного з напрямів політичної думки, вона змогла створити цілісну політичну теорію, яка представляла нове розуміння політичної діяльності, що відповідає сутності сучасної демократії, а також ввела в політичну науку цілу низку нових категорій і понять.

Мета статті полягає в тому, щоб спробувати дослідити цілісне вирішення Х. Арендт проблеми співвідношення політики і моралі шляхом виявлення структури її філософського світогляду. Слід зауважити, що дослідження політичного та філософського поглядів Х. Арендт в цілому та питання співвідношення політики і моралі є важливим та актуальним завданням, оскільки в Україні її творчості не присвячено жодної монографії, опубліковано

лише декілька статей, які висвітлюють тільки окремі сторони її політичної філософії [6; 12]. Значною мірою це можна пояснити тим, що ще навіть не всі основні праці Х. Арендт перекладені українською мовою. Якщо говорити точніше, то на українську мову перекладено тільки три книги, а саме: «Джерела тоталітаризму», «Становище людини», «Між минулим і майбутнім».

Необхідно відзначити достатню кількість досліджень у західній політичній філософії, в яких розглядається низка етичних питань, що підняті філософією Х. Арендт, а також категорії і поняття її політичної теорії, які мають моральний сенс. Серед авторів, які аналізують етичні проблеми політичної філософії Х. Арендт, можна назвати Р. Байнера, М. Кенован, С. Досса, М. Джексон, С. Бенхабіб та інші.

Творчість Х. Арендт є продовженням традиційного інтересу до проблеми співвідношення політики і моралі, яка достатньо чітко намітилась в історії політичної думки. Вже в політичній практиці та політичних ідеях античності прослідковується обґрунтування проблеми співвідношення політики і моралі, яка вирішувалась шляхом пріоритету норм моралі в полісних основах буття. Передбачалось, що полісна політико-державна форма правління покликана втілити високий принцип блага, добра та справедливості. Платон писав про це в «Державі»: «По суті, справжній правитель має на увазі не те, що пригодиться йому, а те, що пригодиться підвладному» [10, с. 88].

В епоху пізнього Відродження італійський мислитель М. Макіавеллі, розводячи політику і мораль, стверджував, що політика повинна бути вільною від будь-яких релігійних і моральних норм. У практично-політичному плані така позиція супроводжувалась закликами до використання в політичній сфері насильницьких засобів політичної діяльності. Вже у ХІХ ст. марксистська інтерпретація теми, яку ми розглядаємо, демонструвала повний розрив політичного і морального. Вчення про державу в політико-правових формах, які долають відчуження особи, просякнуто ідеями несумісності загальнолюдської моралі і класових інтересів пролетаріату. К. Марк і Ф. Енгельс ставили під сумнів мораль, вважаючи її формою суспільної свідомості, яка перекручує і прикриває соціальні антагонізми. Ось чому програмним для них було твердження, що «комуністи не проповідують ніякої моралі» [7, с. 236]. Маркс і Енгельс виходили з ідей абсолютного неспівпадіння політики і моралі, оскільки мораль є «безсиллям в дії» [8, с. 219], а іманентністю політики є активне ставлення до світу, яке виявляється в руйнуванні буржуазних і створенні соціалістичних форм.

У другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. компромісний підхід до співвідношення політики і моралі обґрунтував М. Вебер. Він намагався поєднати політику і мораль через визнання можливості об'єднання двох принципів: «етика відповідальності» і «етика переконань». Якщо «етика переконань» передбачає послідовне і неухильне дотримання політичних правил, які можуть привести до певних моральних затрат та жертв, то «етика відповідальності» передбачає постійне коректування політичних підходів у відповідності з урахуванням політичних наслідків. М. Веберу було властиве розуміння того, що в політиці застосування насилля є неминучим [4, с. 183].

У цілому слід відзначити, що в історії політичної думки можна прослідкувати два підходи щодо вирішення проблеми співвідношення політики і моралі. Суть першого підходу полягає в тому, що мораль не є необхідною умовою політики, оскільки успішне функціонування політичних інститутів як соціального механізму здатне самостійно вирішувати соціальні конфлікти. В такому разі моральні характеристики політиків не грають особливої ролі: важлива не моральна визначеність політичної дії, а її результативність. У рамках такого підходу важливими для політика визначаються спеціальні знання, професійна компетентність, харизматичність, а не принциповість, моральні якості. Тобто мова йде про дослідження політики політичною наукою на принципах «свободи від цінностей».

Другий підхід відрізняється принциповою нормативністю. На думку прихильників даного підходу, моральний закон один для всіх, і сфера політики не може бути вільною від нормативності. Показовим у цьому плані є висловлювання В. Соловйова: «Неприпустимо

відокремлення політики від моралі, оскільки це заважає прикладати до неї вищі вимоги життя. Здорова політика – це мистецтво найкращим чином здійснювати моральні цілі в справах народних і міжнародних» [11, с. 260]. Недостатність цього підходу полягає в абстрактності вимог і неувазі до специфіки політики, а також у тому, що він базується на виключному у політичній практиці понятті «моральної особи, яка лише наділяється атрибутами влади».

Х. Арендт не задовольняє ні один з вищезазначених підходів, вона шукає свої шляхи вирішення проблеми співвідношення політики і моралі. Її рішення можна назвати середнім, оскільки дослідник уникає крайнощів вказаних підходів і відкриває нову можливість розуміння того, яким чином будь-яка людина може опинитись здатною до морально орієнтовної політичної дії.

Х. Арендт не була прихильною думки, що тільки мораль може визначити межі діяльності політики. Політична коректність на основі політичної моралі – до цієї мрії ідеалістів Х. Арендт ставилась скептично. За словами кельнського професора політичної філософії Ернста Вольрата, «Х. Арендт досить свідомо вкрай критично розглядала відносини між політикою і мораллю. Вона не вважала, що моральна дія безпосередньо відповідає політичній дійсності... Вона була великою шанувальницею Макіавеллі. Макіавеллі також вважав, що мораль і політика – це два рівні, дві області, які слід досить обережно пов'язувати, але не ототожнювати. Арендт вважала помилкою бажання поєднати політику і мораль, а політичні теорії перетворити в якийсь підрозділ етики» [9, с. 9].

Бажання досліджувати проблему співвідношення політики і моралі обумовлювалась у Х. Арендт значною мірою особистим досвідом. Осмислення встановлення нацистського тоталітарного режиму стало своєрідним фундаментом побудови її політичної філософії. Переживання, пов'язані з перемогою нацистського режиму і подіями, які сталися після цього, поставили перед Х. Арендт низку моральних питань, які вона прагнула вирішити протягом усього життя. Ключовим для розуміння її творчості було питання: як могло відбутись те зло, та політична катастрофа, яка викликає жах та страхіття?

Питання про можливість і межі застосування моралі в політиці набуває у Х. Арендт характеру оцінки політичної дії з точки зору добра і зла. Сучасна епоха, вважає вона, продемонструвала крах всіх цінностей і норм, які здавались протягом тривалого часу міцними та незмінними. Найбільш дивне і гнітюче в ній – це легкість, з якою здійснився переворот «Декалога», і «мораль постала як набір ... манер, звичаїв, переконань, які легко змінюються за бажанням» [14, с. 54].

Тоталітаризм як результат падіння моралі отримав у Х. Арендт однозначну оцінку з точки зору диференціації моральних норм на цінності та антицінності. Тоталітарний політичний режим з властивими йому атомізацією суспільства, терором проти всіх і кожного, брехливою пропагандою і агресивною зовнішньою політикою стає синонімом «радикального» або «абсолютного зла». «І якщо вірно, що на заключних стадіях тоталітаризму з'являється зло в абсолютній формі, – підкреслює Х. Арендт, – то скільки ж вірно і те, що без цього зла ми б, очевидно, ніколи не знали б справжню радикальну природу зла» [2, с. 31].

Філософське обґрунтування сутності зла дозволило Х. Арендт вийти на розуміння зла, яке характеризується наступними рисами:

- виходить за межі нормального людського розуміння. Жорстокість тоталітарного режиму настільки очевидна, що його можна віднести до таких явищ, які «ми не можемо ані зрозуміти, ані пробачити», його неможливо «пояснити злими мотивами егоїзму, жадібністю, образи, зажерливості, жадоби влади або лякливості» [2, с. 31];
- дегуманізує нормальні людські взаємовідносини, безжалісно руйнує сімейні, міжособистісні відносини, створює умови, при яких «совість замовкає» і не може служити орієнтиром поведінки. Індивіду пропонують вибір не між добром і злом, а між вбивством і вбивством» [2, с. 576];

- порушує гармонійне поєднання публічної і приватної сфер, обмежуючи останню, приводить до деформації основи існування індивідів.

У дихотомії добра і зла у філософських поглядах Х. Арендт злу був наданий «особливий статус». Її турбувало звикання людей до зла, тому в творах Х. Арендт багато говориться про банальне (звичайне) зло. За її визначенням, баналізація зла породжує толерантність до геноциду, що в свою чергу викликає ланцюгову реакцію його розповзання. Баналізація зла була обумовлена епохою первинного накопичення капіталу, що підірвало зв'язки між індивідами, віру в основні принципи християнства, абсолютизувало владу держави над людиною.

Підтримуючи основну тезу Х. Арендт про банальність зла, відомий український вчений М. Попович зазначав, що ні для кого не може бути банальністю вбивство людини... Взагалі найстрашніше в житті – коли зло тим чи іншим чином стає банальністю. Баналізація зла – сприйняття зла як данності і навіть необхідності [5].

Х. Арендт приходять до висновку, що зло породжується через втрату здатності судження, у зла відсутні підстави своїх «злих мотивів», воно не володіє субстанцією, однак є, тим не менше, проблемою сучасності, яка вимагає вирішення. Звичайний спосіб дії, не підкріплений осмисленим судженням, веде до «жахливих наслідків», а відмова від свободи і перетворення у «гвинтик системи» – до відмови від відповідальності за свої дії і виводить людину за межі моралі.

Що стосується добра, то воно розглядається Х. Арендт як цінність, яка не співпадає з чимось винятковим і видатним. Справжнє добро може бути властиве міжлюдським відносинам завжди. Добро не може бути мотивацією людської діяльності, в основі якої лежить утилітарне ставлення до світу як до засобу досягнення утилітарних благ. Х. Арендт приходять до висновку, що «добро є однією з суттєвих можливостей людської діяльності» [1, с. 96].

Аналізуючи політичну філософію Х. Арендт, можна прийти до висновку, що головна ідея вченого – представити політику в якості центральної сфери людського життя. А для Х. Арендт політична сфера – це сфера естетичного та відповідних моральних цінностей, які є визначальними в суспільстві. Враховуючи гіркий досвід тоталітаризму, який знищив усі права людини, усе людське, Х. Арендт вважає, що людина стає особистістю, отримуючи свободу зовсім не завдяки природженим і невід'ємним правам, а завдяки суспільству. Людина не народжується вільною, вона стає нею при відповідній реалізації влади і політичних інститутів, які гарантують політичну свободу в суспільстві.

Важливою умовою формування такого суспільства Х. Арендт відзначає плюралізм, який забезпечує політичну активність через дію. Політична дія повинна базуватись на взаємній повазі, що відображає визнання людськості учасників політичного процесу. Справжня політична дія включає готовність розділити з іншими загальний простір, поважати думки інших, формулювати власні. Діючи по-справжньому вільно, індивіди й утворюють публічний світ, тобто політичну сферу.

Свобода – центральне поняття політичної теорії Х. Арендт: свобода в політиці, політика в свободі. Політичний світ не світ насилля (воно руйнує політичну сферу), а діє на основі переконання. Політика і є конструювання публічного простору для вільної дії, а вільна дія і є політика. Однак для громадян, які в силу свого досвіду звикли вважати, що свобода починається там, де закінчується політика, а саме в приватній сфері, самотності, висловлювання Х. Арендт про можливості свободи лише в сфері політики здаються достатньо категоричними.

Ідея свободи в розумінні Х. Арендт базується на повсякденній практиці грецького полісу і римської республіки і не тотожна основним людським свободам, проголошеним в Новий час (таким, як власність, прагнення до щастя, життя). Свобода означає перш за все безпосередню участь у публічних справах, у вирішенні політичних питань. «Свобода як внутрішня якість, – пише Х. Арендт в «Джерелах тоталітаризму», – тотожна здатності

починати й творити нове, подібно тому як свобода в якості політичної реальності тотожна існуванню деякого простору між людьми для їх самочинного руху» [2, с. 527]. Свобода за Х. Арендт, – це простір, всередині якого знаходить своє політичне втілення здатність до дії і мови.

Важливим у політичній філософії Х. Арендт було своєрідне бачення відповідальності. Вона схилилась до думки, що у політиці важить не тільки і не стільки близька до релігійної «етика переконання», скільки «етика відповідальності». У зв'язку з цим вчений не погоджується з думкою М. Вебера про велику роль насильства у політиці. Х. Арендт, навпаки, у своїй феноменологічній антропології людини зазначала, що будь-які намагання застосування сили примусу є рівнозначними руйнуванню політики як такої. «Політика – це переконання, насилля знаходиться поза політикою», – зазначала Х. Арендт [3, с. 23].

У політичній філософії Х. Арендт поняття балансу між публічністю і приватністю займає ключове місце для вирішення проблеми співвідношення політики і моралі. В «*Vita activa*» вона вперше висловила припущення, розвинуте в подальших працях, що діяльність поділяється на приватну, яка не виносить «світу публічності» і яка втрачає в ньому свою якісну визначеність, і публічну, суть якої полягає в чіткому проясненні реальної дійсності. Різниця між приватною і публічною сферою зводиться в кінцевому рахунку до різниці між речами, призначеними для публічності і теми, для якої потрібна потаємність. У найпростішому розумінні ці дві сфери означають, що є речі, які мають право на потаємність, і є інші, здатні розгорнутись, лише коли виставлені на всезагальний огляд» [1, с. 96].

Тип моралі, який відповідає поняттю «публічності», фіксує та відображає у творчості Х. Арендт ті сторони і характеристики соціуму, які визначаються прозорістю, емпіричною відкритістю і гласністю. Сфера «публічності», як визначено в політичній філософії Х. Арендт, виконує центральну в житті кожної людини функцію: вона виявляє її унікальну гідність. А це можливо лише в умовах політичної демократії.

Розвиваючи свою концепцію, Х. Арендт стверджує, що моральна і політична діяльність має багато спільного. Обидва види діяльності базуються на необ'єктивованих відносинах, тобто торкаються людей як вільних суб'єктів дії і звертаються до особистостей. Однак дослідниця вказує на принципову відмінність між моральною і політичною діяльністю. Критерієм відмінності для неї виступає розподіл дій на приватні і публічні. Моральну діяльність Х. Арендт відносить до сфери приватного, а політику до сфери публічного. Кожна сфера дотримується своєї логіки, і оскільки моральне і політичне мають різні локалізації, безпосередньо прикладати до політики норми моралі, переносити поняття однієї сфери в другу помилково.

Моральній діяльності протипоказана публічність. «Той, хто здійснює добру справу, робить це не для того, щоб показати свою доблесть перед іншими» і «як тільки добра справа стає публічно відомою, вона природно втрачає свій специфічний характер добра», – стверджує Х. Арендт [1, с. 97]. У випадку публічної дії неможливо перевірити чистоту морального наміру, поскільки мораль, виставлена на публіку, завжди сумнівна. «Скільки б не був глибокий мотив, – відзначає Х. Арендт, – раз він винесений на всезагальний огляд, він робиться швидше об'єктом підозри, ніж розуміння» [13, с. 96].

Виходячи з логіки дослідження Х. Арендт, можна прийти до висновку, що моралі в сфері публічності не має на що опертись. Думається, що подібна теза суттєво суперечить не тільки означеним Х. Арендт принципам здатності прощати, давати і виконувати обов'язки, але й розумінню самої суті публічності, позбавляє публічності мораль. Швидше всього дослідник абсолютизував мораль, її принципи і тим самим, на нашу думку, відмовляв взагалі можливості публічної сфери бути моральною.

З вищезазначеного випливає, що мораль не може виконувати корегуючу функцію по відношенню до політики. Тим не менше корекція необхідна, постільки інерційність політичних дій, їх непередбачуваність веде до нестабільності політичної сфери. Можливість такої корекції Х. Арендт пов'язує з реалізацією двох визначальних принципів, які на її думку

можуть суттєво покращити політичні відносини. До них вчений відносить «здатність прощати» і «здатність дотримуватись обіцяного». На її переконання, такі принципи накладають свого роду табу на стихійні, неконтрольовані прояви активності в сфері політичних відносин і спрямовують їх в позитивне русло. Це дозволяє «здатності прощати» і «здатності дотримуватись обіцяного» виконувати в політиці функції, аналогічні функціям моралі в приватній сфері.

Х. Арендт стверджує, що «здатність прощати» приводить до формування певного політичного клімату, особливої атмосфери політичного життя, яка заснована на повазі до іншої людини, закладає передумови «політичної дружби». У той же час дослідник добре розуміє обмеженість принципу «здатності прощати» в політичному житті, що може привести до певного роду моралізаторства. Тому Х. Арендт надає вагомому значення для політики принципу «здатності давати і дотримуватись обіцяного».

Дотримання вищезазначеного принципу передбачає добру волю учасників політичного процесу і спирається на достатньо високий рівень їх свідомості. Практична реалізація принципу «здатності давати і дотримуватись обіцяного» тільки підтверджує, що моральні принципи не можуть нав'язуватись зовні, а виникають з буття людей, рівня їх політичної культури і формуються безпосередньо в практиці політичного співжиття. Разом з тим Х. Арендт стверджує, що реалізація «здатності давати і дотримувати обіцянки» створює умови для прогнозування політичної діяльності, значною мірою оберігає суспільство від випадковостей, стихійних процесів та радикалізму.

Не зважаючи на певну суперечливість в обґрунтуванні проблеми співвідношення політики і моралі, не можна не побачити глибокий позитивний сенс, закладений у запропонованому Х. Арендт моральному підході до аналізу політичного життя. Оригінальність рішення питання співвідношення політики і моралі Х. Арендт полягає в тому, що вона по-новому підійшла до проблеми, не розглядаючи її лише через призму пріоритету або політики, або моралі, а розкрила більш складну картину дійсності. І такий підхід відкриває нові альтернативи у вирішенні питання політики й моралі, поскільки передбачає не підпорядкування моралі політики або навпаки, а особливу нормативність політичної сфери. Це дозволить здійснювати успішну політичну діяльність, яка буде будуватись на гуманних принципах, звернених до людини.

В Україні творчість Х. Арендт, особливо антитоталітарні дослідження, проблеми співвідношення політики і моралі будуть необхідними та корисними для побудови посправжньому демократичних політичних відносин, уникнення помилок, які були допущені в минулому.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Арендт Х. *Vita activa или о деятельной жизни* / Х. Арендт. – СПб. : Алетейя, 2000. – 437 с.
2. Арендт Х. *Джерела тоталітаризму* / Х. Арендт. – 2 вид. – К. : Дух і літера, 2005. – 584 с.
3. Арендт Х. *Становище людини* / Х. Арендт. – Львів, 1999. – 254 с.
4. Вебер М. *Покликання до політики* / М. Вебер // Макс Вебер. *Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика*. – К., 1998. – С. 173–191.
5. Кириченко І. *Баналізація зла. Інтерв'ю Мирослава Поповича. 2000 р.* [Електронний ресурс] / І. Кириченко. – Режим доступу : <http://news.bbc.com.ua>
6. Лой М. А. *Онтологічний підтекст політичної філософії Ганни Арендт* / М. А. Лой // *Філософська думка*. – 2007. – № 4. – С. 3–16.
7. Маркс К. *Сочинения*. – Т. 1–39 / К. Маркс, Ф. Энгельс. – Т. 3. *Издание второе*. – М. : *Издательство политической литературы*. – М., 1955. – 650 с.
8. Маркс К. *Сочинения*. – Т. 1–39 / К. Маркс, Ф. Энгельс. – Т. 2. *Издание второе*. – М. : *Издательство политической литературы*. – М., 1955. – 668 с.
9. Мишкинене Ю. Б. *Арендт и Хайдеггер: попытка сравнительного анализа*

- фундаментальной онтологии человека и онтологии политики / Ю. Б. Мишкинене // МГУ им. М.В. Ломоносова. Филос. фак. – М., 1990. – С. 9.
10. Платон. Государство. Законы. Политик / Платон. – М. 1988. – 798 с.
 11. Соловйов В. С. Соч. – в 2-х т. – Т. 1. / В. С. Соловйов / Сост., общ. ред. вступ. ст. А. Ф. Лосева и А. В. Гульги; С. Л. Кравца и др. – М. : Мысль, 1990. – 892.
 12. Шевчук Д. Проблема відродження класичної традиції в сучасній політичній філософії: Ханна Арендт, Лео Штраус / Д. Шевчук // Наукові записки. Серія «Філософія». – 2010. – Випуск 6. – С. 12–19.
 13. Arendt H. On revolution Harmonsworth / H. Arendt. – New York, Viking Press, 1963. – 256 p.
 14. Arendt H. Some Qnestians of Moral philosophy / H. Arendt // Hannah Arendt Social Research. – Vol. 61, No. 4, Sixtieth Anniversary 1934-1994: The Legacy of Our Past WINTER 1994. – 739–764 pp.